

A look at the history of urban planning of Iran in the Safavid period: A case study of Kerman city*

Mojtaba Kharazmi¹

Abstract

1. Introduction

At the beginning of the tenth century AH by establishment of the safavid dynasty the evolution of architecture and urbanisation in most cities of Iran was appeared and new style of urbanism and Architecture expanded in famous cities like Qazvin and Isfahan which were known as the capital. Moreover, a smaller city such as Kerman changed in Architecture and urbanisation. In Afshar, Zandieh and Qajarieh dynasty, the capital had frequent change and Western urbanization and architecture expanded herein which later influenced the native architecture and as a result, different buildings appeared. Because of its political position and importance, Kerman not only used architectural patterns from the ruling dynasty, but also received influence from special sample and climate condition in the process of shaping the city. The process of reconstruction and expansion of Kerman in safavid period was designed in coordination of the location of city, the methodical and systematic pattern. This was applied by the subsequent dynasty especially Qajar. Various, complicated and relatable factors shaped the structure of architecture and the city itself. The study of possible changes in Kerman structure during the Safavid period can illustrate the differences made in historical system of this city.

---

*Date received: 29/11/2020 Date revised: 28/01/2021 Date accepted: 12/03/2021

Journal of Iranian Studies, 20(40), 2021

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD Graduated in Archaeology, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran. Email: mojta.kharazmi61@gmail.com.

The research questions that we will answer in this article are as follows:

Firstly, what were the Spatial-physical characteristics of Kerman in Safavid period and what was the reason of shape changing in Safavid period in the aforementioned city.

Secondly, whether Kerman is designed according to the Esfahan's patterns of urbanization. It is hypothesized that the structure rules of kerman was based on spatial-physical characteristics of Ganjali Khan and according to this statement the city had changed flourishing and expanding in proportion to the commercial-economic spaces. The structure of Kerman is a bit affected by Isfahan urbanization, but the difference is that the development of Kerman is based on its special condition and communication position.

2. Methodology

This study is descriptive, historical and analytic by using library research and studying the available written documents. Through these elements, the structure of the myth will be explained according to the local resource and adapting it to the current condition of city and archaeological data.

3. Discussion

In Safavid period, Kerman had four important Spatial-physical characteristics including: 1- Kohandezh (Citadel) 2- Shahr i- no (new city) 3- Masjed Jame no (new Jame Mosque) and 4- districts of the city.

In this period, part of some districts had changed. Even though from Safavid period until Shah Abbas I era, there exist few information about the architecture and mentality of Kerman and the developments of this city, but from Shah Abbas era, this situation changed and different resources pointed out to this city regularly. According to these resources, we can study the changes and later present a general view.

The available evidence shows that main expansions and changes in the structure of Kerman in Safavid period appeared in Shah Abbas I and Shah Abbas II; however, during Shah Safi and Shah Soleyman these expansions can be traced very rarely.

In this period, one can trace the relation between three elements of mosque, citadel and square and their communicative element which is Bazar in different ways from previous periods.

In Kerman during Safavid period, major changes appeared in the structure of the city, these changes can be examined in several dimensions. First, changes in the structure of city constructing square and its surrounding buildings which were made by rulers and political faces, and second, the changes made by the general public, such as the construction of districts in the north and south of the city. These changes took place significantly and on a large scale, which caused a new face of Kerman to be appeared in this period. The selection of this part of the city as part of the urban renewal and revitalization by Ganjali Khan had several important reasons. Firstly, due to population movement during the Muzaffarid period, with the construction of the Mosque Jame in the east and the Pamenar Mosque in the north-east, people wanted to go again to the tomb of Turan Shah, which was a holy place and also due to its proximity to Malek Mosque (which may have been the Kerman Grand Mosque before the construction of the Mozaffari Jame Mosque). Secondly, the renovation of places and districts near Ganjali Khan square has been one of the priorities of urban reconstruction and expansion. The reconstructions of the central south part of the city (districts around Malek Mosque) have been formed after the square and the buildings around it. This population transfer and revitalization of districts were part of the ambitious and long-term changes that were predictable due to the concentration of facilities and they justified the expansion of the city to the west at this time.

The districts of Kerman were divided according to the tribal conflicts in the Safavid period (Mashizi, 1991, p. 389). That is, the east side of the Bazar belongs to one group and the west side of the Bazar to the other groups. This Bazar was known as Khajeh Bazar and led from the east to Tal Shahr quarter and from the west to Pai Katang and Qutbabad quarters, which then reached Ganjali Khan square. It then led south to the Malek Mosque, with the Nemati groups on the west and the Heydari groups on the east. The quarters that before the Safavid period actually formed the ossification of the city of Kerman were Shah Adel quarter in the south of the city, "Masjed-e-Molk" quarter Next to Shah Adel quarter, "Pikecting" quarter in the north of

Ganjali Khan complex, "Bazar Qala" quarter in the south of the city "Qutbabad" quarter in the northeast of Ganjali Khan complex, "Mardakan" quarter in the north of the city and near "Gabri" gate, "Khawajajeh" quarter in the north of the city "Zoroastrian" " quarter in the north of the city and outside the city wall and "Kuliha" quarter (in the Kermani dialect of gypsies) in the northwest of Ganjali-Khan complex. During the Safavid period, quarters around the city center created by Ganjali Khan underwent significant changes and transformations. Three quarters in the northern part of Ganjali Khan complex were rebuilt. Sar-e-Tal or Sar-e-Pol quarter in the north-east of the complex (north of Optional Bazaar) and gypsies quarter in north. In Ganjali Khan endowment letter, the location of this quarter is mentioned near Ganjali Khan Caravanserai in the east of the square and it is called "the new quarters of Kerman" (Bastani parizi, 1991 ,p. 128).

4. Conclusion

During the Safavid period, the city experienced various changes that had a great impact on the growth of the city in this period and later periods. Following the example of Ganjali Khan in insisting on the implementation of his great plan, which he called "New City", lots of changes took place in the design and construction of Kerman, which were also used by the later rulers of the Safavid period in that city. In fact, in this period, the urban communication structure which was previously more north-south changed to west-east, the density of reconstruction of quarters around Ganjali Khan complex and especially "North Shahr-e- no" were more significant.

About forty years later, this construction density was formed in the southern part of the complex, close to the southern communication road to the Ganjali Khan complex and also close to the government citadel. The construction of the East-West Bazar which took place during the reign of Shah Abbas I and during the reign of Ganjali Khan, was a sign of very extensive and long-term changes in the creation of a new city initiated firstly by the construction Ganjali Khan complex.

Keywords: Ganjalikhan complex, Kerman, physical-spatial characteristics, Safavid dynasty.

How to cite: Kharazmi, M. (2021). A look at the history of urban planning of Iran in the Safavid period: A case study of Kerman city. *Journal of Iranian Studies*, 20(40), 33-61.

نگاهی به تاریخ شهرسازی ایران در دوره صفوی: نمونه موردی شهر

کرمان*

مجتبی خوارزمی^۱

چکیده

شواهد و مدارک نشان می‌دهد تا پیش از دوره صفوی، ساختار فضایی شهر کرمان بر سه عنصر مسجد جامع مظفری، کهنه‌دژ و بازار کوچک استوار بود، اما در دوره صفوی این ساختار دگرگون شد. بررسی متون و آثار موجود نشانگر تحولات قابل توجه در دوره صفوی در ساختارهای شهری کرمان است. پرسش‌های این پژوهش این است که ویژگی‌های تاریخی معرف ساختار کالبدی-فضایی و تغییرات فضاهای ارتباطی شهر کرمان در دوره صفوی بر چه مبنایی بوده است؟ آیا شهر کرمان بر اساس الگوی شهرسازی اصفهان در دوره صفوی ساخته شده است؟ فرضیاتی که در ارتباط با این پرسش‌ها قابل طرح است، ساخت میدان گنجعلی‌خان در روند گسترش و تحولات بعدی شهری کرمان، به‌ویژه در زمان قاجار تأثیر چشمگیری داشت. با ساخت میدان، محله‌هایی در نزدیک میدان و اصولاً در شمال آن، بازسازی و محله‌های جدیدی هم احداث شد. در همین راستا در زمان شاه عباس دوم نیز در جنوب شهر در فاصله بین کهنه‌دژ و مجموعه گنجعلی‌خان، بازاری ساخته شد. هدف نوشتار حاضر مطالعه تغییر و تحولات و ارتباط ساختارهای شهری کرمان در دوره صفویه است. نتایج این تحقیق نشان داد که در دوره صفوی،

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۹/۰۹ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۰۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۲۲

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۰، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۳۳-۶۱ DOI: 10.22103/JIS.2021.16854.2108

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده گان

۱. دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: mojta.kharazmi61@gmail.com

حاکمان محلی نقش مهمی در تغییر ساختارهای شهری داشتند و جهت توسعه شهر از جنوبی-شمالی، به غربی-شرقی تغییر یافت؛ همچنین میدان، نقش ساختار اصلی شهر کرمان را داشته و بیشتر تغییر و تحولات پس از دوره صفوی بر پایه این عنصر مهم شهری صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: کرمان، مجموعه گنجعلی خان، صفویه، کالبدی-فضایی.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در اوایل سده دهم هجری با استقرار حکومت صفویان، در معماری و شهرسازی تحولات بسیاری پدید آمد و شهرسازی به شیوه و سبک نوینی گسترش یافت و شهرهای معروفی چون قزوین و اصفهان به عنوان پایتخت و در مقیاس کوچکتری کرمان دستخوش تحولات گسترده‌ای در حوزه شهرسازی شدند. در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه، تغییر مکرر پایتخت صورت گرفت و شهرسازی به شیوه غربی به ایران راه یافت و متأثر از شیوه‌های اروپایی و معماری بومی، بناهای گوناگونی پدید آمد.

شهر کرمان با توجه به موقعیت و اهمیت سیاسی، نه تنها الگوهای معماری را از سلسله‌های حاکم می‌گرفت، بلکه الگوهای ویژه و شرایط زیستی و اقلیمی هم در روند شکل‌دهی به شهر تأثیر داشت. بناهای زیبای صفوی در اصفهان تحسین همه را برانگیخته و این مسئله سبب عدم توجه به معماری در شهرهای دیگر و حتی روند شکل‌دهی و ساخت بناها در آن‌ها شده است. به همین دلایل از معماری و شهرسازی بسیاری از شهرهای این دوره، به‌ویژه کرمان ارزیابی‌های مناسبی نشده است.

روند بازسازی و گسترش شهر کرمان در دوره صفوی در سایه مدیریت هماهنگ میان هیئت حاکمه، عناصر شهر کهن و موقعیت مکانی شهر، نظام هدفمند و منظم و از پیش طراحی شده شهری ایجاد شد و این الگوی شهری در دوره‌های بعدی به‌ویژه قاجاریه مورد توجه قرار گرفت. عوامل گوناگون، پیچیده و مرتبطی به معماری و ساخت شهر شکل داده‌اند. داشتن دانش نسبی از این عوامل شکل‌دهنده، لازمه درک درست از ساختار کالبدی و فضایی گذشته است. این ارزشها، در اثر عوامل گوناگون و در طول زمان شکل گرفته است که شامل: اقلیم، آیین (مذهب)، اندیشه‌ها

و رفتار حاکمان است. اقلیم نقش مهمی را در شکل بخشی ساختار یک شهر، ایفا نموده است، این عوامل همراه با سیاست‌های هیئت حاکمه توانسته هرازچندی شهر را به سمت و سوی ویژه‌ای سوق داده، ساختاری متفاوت با دوره‌های پیش از آن را به نمایش بگذارد.

در همین راستا مجموعه گنجعلی خان کرمان تأثیر بسیار زیادی را بر بافت و ساختار شهر کرمان گذاشته است. با ساخت این مجموعه بافت سنتی پیش از دوره صفویه کرمان دستخوش تحول شد و روند گسترش را به سمت دیگری سوق داد. بررسی‌های احتمالی تغییر بافت کرمان در دوره صفویه می‌تواند دگرگونی و تغییر در سیستم تاریخی شهر کرمان را در این دوره به وضوح نشان دهد. این مجموعه فقط بخشی از تحولات شهر در دوره صفویه بود و تغییرات دیگری نیز در روند تحولات شهری در کنار آن صورت گرفت.

پرسش‌هایی که در این پژوهش به آن خواهیم پرداخت؛ ۱- ویژگی‌های فضایی- کالبدی در شهر کرمان چگونه و تغییرات شهر کرمان در دوره صفوی بر چه مبنایی استوار بوده است؟ ۲- آیا شهر کرمان بر اساس الگوی شهر اصفهان در دوره صفوی ساخته شده است؟ فرض این است که شهر کرمان متأثر از ویژگی‌های ساختار کالبدی مجموعه گنجعلی خان بوده و بر همین مبنای دستخوش تغییر و دگرگونی شده و شهر متناسب با فضاهای تجاری - اقتصادی رونق و گسترش یافته است. ساختار کرمان تا حدودی متأثر از شهرسازی اصفهان است با این تفاوت که توسعه شهر بر مبنای شرایط ویژه و موقعیت ارتباطی خود شکل گرفته است.

۱-۲. اهداف پژوهش

هر چند که هدف از این گونه پژوهش‌ها می‌تواند در درک و آگاهی تاریخی از روند تغییر و تحولات شهری مؤثر باشد، ولی نگاه عمده این است که شهر کرمان در دوره صفوی متأثر از چه مؤلفه‌هایی تغییر یافته است. بنابراین، هدف این پژوهش آگاهی یافتن از شیوه‌های تاریخی و ساختارهای مهم شهری کرمان در عصر صفوی است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در باره شهر کرمان مطالعاتی کلی صورت گرفته است. از مهم‌ترین منابعی که راجع به شهر کرمان در دوره صفوی اطلاعاتی به دست می‌دهد، تذکره صفویه اثر میرزا محمدسعید مشیزی است که بخشی از تحولات شهر کرمان را تا اواخر حکومت شاه سلیمان در کتاب خود گرد آورده است.

همچنین محمد دانشور (۱۳۸۸) کتابی نیز با عنوان *محله‌های قدیم شهر کرمان* توسط نوشته که در آن به معرفی محله‌های قدیمی شهر کرمان از آغاز تا کنون پرداخته است. باستانی‌پاریزی در مقاله- ای با عنوان «قلعه‌دختر کرمان (۱۳۷۵: ۱۰۵-۱۲۳)» بخشی از تاریخ این شهر را بیان کرده است. فریبا کرمانی (۱۳۸۵: ۲۷۱ تا ۲۷۶) در مقاله‌ای با عنوان «مجموعه‌های بازار کرمان» که در *مجله اثر* چاپ شده است، به مجموعه‌های ساخته شده در دوره صفوی و قاجار در کرمان می‌پردازد. احمد پوراحمد نیز در کتابی با عنوان *جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان* (۱۳۷۶) به توصیف بازارهای کرمان و برخی از محله‌های پیرامون بازار در بافت تاریخی کرمان پرداخته است. اصغر محمد مردادی نیز در مقاله‌ای در همایش بم ۱۳۷۸ با عنوان «کنکاشی پیرامون شهر کرمان» نگاهی کلی به مجموعه آثار شهر کرمان داشته است. نگاه نوشتار حاضر به طور مشخص بررسی تحولات و گسترش شهر کرمان در دوره صفوی است.

۳-۱. روش تحقیق

روش انجام پژوهش، روش توصیفی، تاریخی- تحلیلی است که بر مبنای بررسی‌های میدانی و پژوهش‌های کتابخانه‌ای و اسناد مکتوب و تطبیق منابع بر اساس منابع تاریخی و محلی و انطباق آن با وضعیت کنونی شهر و داده‌های باستان‌شناسی صورت گرفته است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. موقعیت جغرافیایی

شهر کرمان با مختصات جغرافیایی ۵۰ و ۵۷ درجه طول شرقی و مختصات ۳۰ و ۱۷ درجه عرض شمالی قرار گرفته است (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۳۲). این شهر در جنوب شرقی کشور واقع شده و مرکز استان کرمان است. شهر کرمان در منطقه‌ای بیابانی قرار دارد که این موقعیت تاثیر چشم-گیری بر شکل‌گیری و تحولات بعدی آن داشته است.

۲-۲. ساختارهای اصلی شهر کرمان

شهر کرمان در دوره صفوی دربرگیرنده چهار عنصر مهم فضایی- مکانی بوده است: ۱- کهنه‌ژ یا مرکز حکومتی، ۲- شهر نو یا مجموعه‌ای است که در دوره صفوی ساخته شده است، ۳- مسجد جامع نو ۴- محله‌های شهر؛ در این دوره بخشی از محله‌ها دستخوش تغییر و دگرگونی شد. هرچند که از دوره صفوی تا زمان شاه عباس یکم از معماری و ذهنیتی که می‌توان راجع به شهر کرمان و

تحولات شهر تصوّر نمود، اطلاعات بسیار اندکی وجود دارد، اما از زمان شاه عباس این وضعیت دگرگون شد و منابع همزمان به طور مکرر به شهر کرمان در این دوره اشاره می‌کنند. به استناد این منابع می‌توان تحولات شهر را بررسی و تصویری کلی از آن را ارائه نمود.

۲-۳. شهر کهن و هسته‌ی تاریخی

کهن‌ترین نقشه‌ای که اکنون از شهر کرمان در دست است، مربوط به کنسول ابوت است که در کتابی به نام *City and Trade* «شهرها و تجارت» آمده و در سال ۱۸۴۷ میلادی ترسیم شده است (نیک پور، ۱۳۹۱: ۶۴). در این نقشه به برخی از عناصر مهم و بارز شهر در این دوره اشاره شده است. نقشه دیگری نیز دوازده سال بعد توسط هیئت نقشه‌برداری روسی تهیه شده که آگاهی‌های ارزنده‌ای در اختیار قرار می‌دهد. این نقشه‌برداری در سال ۱۸۵۹ میلادی انجام گرفته است که طراحی بسیار کامل‌تری نسبت به نقشه «ابوت» دارد و با جزئیات بیشتری به آن پرداخته شده است. در این نقشه شهر به صورت واحدی یکپارچه قابل مشاهده است که تمرکز در بخش جنوبی و شمال شرقی شهر، نسبت به فضاهای دیگر شهر، چشمگیرتر است (ر.ک: مهریار و دیگران، ۱۳۷۸). کهندژ یا قلعه حکومتی و مسجد جامع دوره سلجوقی در جنوب شهر قرار دارند. بخش تازه‌ساز شهر که در مرکز شهر، به سمت غرب گسترش یافته از انسجام و نظم بسیار برنامه‌ریزی شده‌ای برخوردار است، به نحوی که این بخش که به «شهر نو» شناخته می‌شود، در مسیر برخورد دو بنای اصلی ساخته شده است: نخست در مسیر مسجد جامع دوره تیموری در بخش شرقی شهر و دوم، کهندژ و محله کهن سه‌شنبه (شاه عادل) در بخش جنوبی شهر (نقشه ۱).

نقشه ۱: نقشه شهر کرمان در سال ۱۸۵۹ میلادی. نقشه بردای توسط هیأت روسی (مهریار و دیگران،

۱۳۷۸).

مدارک موجود نشان می دهد که عمده ترین گسترش و تحولات در ساختار شهر کرمان در دوره صفویه در زمان شاه عباس یکم و شاه عباس دوم بوده است، هرچند که در زمان شاه صفی و شاه سلیمان این تحولات به صورت بسیار ضعیف قابل پیگیری است. در این دوره می توان ارتباط سه عنصر مسجد، قلعه و میدان و عنصر ارتباطی میان آنان یعنی بازار را به شکلی متفاوت با دوره های پیشین پیگیری نمود (نقشه ۲).

نقشه ۲، عناصر مهم شهری کرمان در دوره صفوی، بر اساس طرح «کنسول ابوت» (نیک پور، ۱۳۹۱: ۶۴).

۲-۴. دگرگونی شهر در دوره صفوی

در دوره صفوی در شهر کرمان تغییرات عمده‌ای در ساختار شهر به وجود آمد، این تغییرات در چند بُعد قابل بررسی است: نخست تغییراتی که توسط حاکمان و افراد سیاسی عالی‌رتبه به وجود آمد مانند: ساخت میدان و بناهای پیرامونی آن و دوم تغییراتی که توسط عامه مردم همچون ساخت محله‌ها در شمال و جنوب شهر ایجاد شد. این تغییرات به‌اندازه‌ای چشمگیر و در گستره وسیعی انجام گرفت که سبب شد چهره نوینی از شهر کرمان، در این دوره پدید آید.

۲-۴-۱. کهندژ یا قلعه حکومتی

هرچند که به قلعه حکومتی شهر کرمان در دوره صفویه به روشنی اشاره نشده است، اما با شواهد به‌دست آمده می‌توان محدوده این قلعه را در این دوره تعیین نمود. شواهد نشان از آن دارد که مکان قلعه حکومتی از دوره سلجوقی تا دوره آل مظفر در شرق شهر قرار داشته که به نام قلعه دختر و قلعه اردشیر شناخته شده است. به استناد نوشته‌های مشیزی (۱۳۶۸: ۵۷۱). این قلعه‌ها در دوره صفوی مسکونی نبوده‌اند. قلعه در این دوره شامل سه عنصر بوده است: تالار و دیوان‌خانه، باغ نظر و میدانی که در کنار آن قرار داشته.

مشیزی (همان: ۱۹۲) به باغ نظر و محل استقرار حاکم به نام عباسقلی خان اشاره دارد. با توجه این نشانی، حدود باغ نظر را می‌توان در جنوب شهر و حوالی میدان قلعه امروز تعیین نمود، زیرا

مشیزی (همان: ۳۳۳) از دولاب عباس قلی خان (حاکم وقت) در میدان قلعه یاد کرده و در همان جا از باغ نظر نام می برد که در جنب تالار عباس قلی خان واقع است. مشیزی (همان، ۲۲۶) از ساخت تالار دیوان خانه در زمان عباس قلی خان یاد می کند. پاتینجر (۱۳۴۸: ۲۵۶) که در سال ۱۸۱۳ به کرمان سفر کرده، از خرابه هایی یاد می کند که در اثر حمله آغامحمدخان قاجار در جنوب شهر به وجود آمده است، این خرابه ها همان بازمانده ارگ حکومتی بوده است که در دوره قاجار به شمال غرب ارگ دوره صفوی انتقال یافت. باستانی پاریزی در حاشیه کتاب تاریخ وزیری به نقل از تاریخ گیتی گشا نوشته است که: [به دستور] آغامحمدخان حکم به تخریب بنیان قلعه ی کرمان و سایر قلاع آن سامان جاری گشت (وزیری، ۱۳۷۵: ۷۴۶). خانیکوف (۱۳۷۵: ۲۰۳) در توصیف شهر کرمان در ۱۸۵۹ میلادی می نویسد: در سمت جنوب شهر ویرانی های بیشتری به چشم می خورد. «سایکس» (۱۳۳۶: ۲۲۴) نیز نوشته است که آثار خرابه هایی هم که لشکریان آغامحمدخان هنگام محاصره کرمان به وجود آورده، در جنوب غربی شهر دیده می شود. موقعیت ارگ حکومتی در این زمان بسیار حائز اهمیت بوده است؛ این اهمیت ناشی از ارتباط فضایی با دو عنصر قدیمی مسجد جامع دوره سلجوقی در محدوده شرقی و میدان گنجعلی خان در شمال ارگ حکومتی بوده است. علاوه بر این، قرار گرفتن ارگ در مکانی نزدیک به دروازه جنوبی که ارتباط با شهر را آسان می ساخت، به این قلعه اهمیت ویژه ای بخشیده است.

میدان قلعه- اکنون نیز به همان نام دوره صفوی میدان قلعه خوانده می شود- فضای بازی بوده که در جلوی دیوارهای قلعه قرار داشته است. بر طبق نوشته ها می توان این میدان را محل تجمعات لشکریان و بیشتر میدانی با عملکرد نظامی دانست. علاوه بر این، قرارگیری این میدان در بافت سنتی- مذهبی شهر در دوره سلجوقی نزدیک به مسجد جامع و محله سه شنبهی (شاه عادل) و آرامگاه توران شاه سلجوقی، به این میدان اهمیت ویژه ای بخشیده است.

۲-۴-۲. بازار

شکل کلی بازار در معماری ایران دوره اسلامی به صورت خطی است و بعضاً به صورت های متمرکز و نیمه خطی نیز دیده می شود. بازار به همراه ارگ و مسجد جامع، همواره یکی از سه عنصر شهر اسلامی را تشکیل می داد (سلطان زاده، ۱۳۶۵: ۶۷). بازار به صورت خطی معمولاً در نوع خود هم به صورت بازار و هم به صورت معبری است که مجموعه های مهمی مانند مساجد و میادین و قلعه ها را به هم متصل می کند. هر چند که الگوی کلی بازار کرمان در دوره صفوی همین

نقش بازار خطی است که واسطه ارتباطی میدان، مسجد جامع و ارگ حکومتی بوده، ولی با ایجاد میدان گنجعلی خان نقش چهارسوق در آن، مورد توجه سازندگان قرار گرفت و همین موضوع سبب شده است بخشی از بازار کرمان در کنار میدان گنجعلی خان به سبک بازار لار دوره صفوی خودنمایی کند (نقشه ۳).

نقشه ۳: نقشه بازار شهر کرمان در بافت امروزی شهر (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸: ۱۳۷).

در دوره صفوی دو بازار در مرکز و جنوب شهر ساخته و یک بازار نیز بازسازی شد. در نخستین مرحله و شاید هم‌زمان با بازار گنجعلی خان، بازاری به نام اختیاری بازسازی شد. بدین ترتیب بازار که در بافت کهن رشدی اندام‌واره و به مرور دارد، در این بخش به یکباره مورد طراحی و ساخت قرار گرفت و رشدی منظم نیز یافت. در وقف‌نامه گنجعلی خان آمده است: «و راست بازار ضلع جنوبی میدان از جانب مشرق متصل است به دکاکین متصل کاروانسرا که وقف مسجد است و به بازار اختیاری موسوم بوده و نواب مومی‌الیه (مشارالیه) آن بازار را از نو پوشیده، اکنون به بازار شاهی اشتهاار دارد» (باستانی پاریزی، ۱۳۶۸: ۹۲). حوزه نفوذ این بازار در پیوند فضایی-مکانی است که حد فاصل میان میدان و بازار گنجعلی خان و مسجد جامع مظفری در شرق شهر ارتباط برقرار می‌کرده است. بازار گنجعلی خان نیز که در همین دوره ساخته شد، سبب برقراری ارتباط فضایی و مکانی این دو بازار شد و دست کم احیای فضای مخروبه بازار قدیمی که بین بازار گنجعلی خان و مسجد جامع قرار داشت سبب اتصال مجموعه بازارها با یکدیگر شد و، با بازسازی

بازار شاهی که مربوط به دوره پیش از صفوی بود، این مجموعه رونق دوباره‌ای یافت. بازار جدید، به مراتب از بازار پیشین بزرگتر و دست کم دارای بافت نوینی بوده که به جذب تاجران و پیشه‌وران کمک کرده است. بازار پیرامون میدان گنجعلی خان امتداد یافته و پیوند دهنده عملکردهای گوناگون مجموعه‌ای شامل: مدرسه یا کاروانسرا، مسجد، ضرابخانه و آب‌انبار است.

بازار قلعه که در مسیری از میدان قلعه در جنوب شهر، به سمت چهارسوی گنجعلی خان ساخته شد، ارتباط ارگ حکومتی و میدان موسوم به قلعه و مسجد جامع دوره سلجوقی را با میدان گنجعلی خان تسهیل بخشیده است و مسیری بود که به واسطه این بازار از سمت جنوب شهر می‌توانستند به مسجد جامع دسترسی آسان‌تری داشته باشند و همین دلایل به نقش ارتباطی این بازار به عنوان راه ارتباطی و تجاری میان مسیر دروازه جنوب شهر و دروازه شمالی شهر نیز توانسته بر اهمیت ساخت این بازار در این دوره تأکید کند. بازار قلعه از میدان قلعه در نزدیکی ارگ حکومتی آغاز می‌شده است. در سال ۱۰۶۶ هجری قمری گنجعلی خان، رسته بازار میدان قلعه و کاروانسرا را تمام و دولاپی نزدیک عمارت سردر باغ ساخته، رو به میدان، بر سردر دولاپی، تالاری به اتمام رسانیده (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۳۶ و ۲۳۷). بازاری نیز به نام بازار گنجعلی خان در سه سمت میدان ساخته شد، که راسته بازار جنوب میدان از سمت شرق به بازار بازسازی شده شاه، منتهی می‌شد (نقشه ۴).

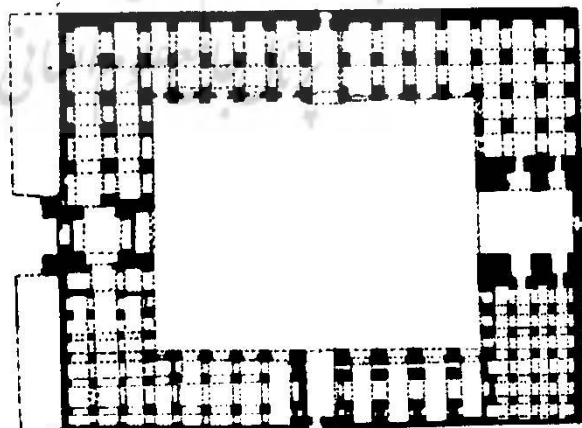

نقشه ۴: موقعیت بازار قلعه و بازار اختیاری، در بافت دوره صفوی (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

عناصر اصلی تشکیل دهنده ساختار شهر در رابطه با بازار، بناهایی با کاربری عمومی و شهری و نیز راه‌های اصلی بوده‌اند که به‌ویژه راه منتهی به بازار کرمان- یعنی راهی که از سمت دروازه مسجد و دروازه ریگ آباد به بازار منتهی می‌شده- بوده است، که هر دو دروازه‌ها در التقاط فضایی میان بازار قلعه و بازار گنجعلی خان بوده و به عنوان مراکز کار و فعالیت و اجتماعات گوناگون مردم شهر عمل می‌کرده‌اند.

۲- ۴- ۳. مسجد جامع

تحولات دوره صفوی کرمان بر پایه یک طرح میانجی و یا بهتر بگوییم میانه‌گرایی در ساخت بناها بود؛ به نحوی که سازندگان با ساخت بیشتر مجموعه بناها، به نحوی ارتباط را با دو مسجد جامع کهن (مسجد ملک) در جنوب شهر و مسجد جامع نو (مسجد آل مظفر) در شرق شهر، حفظ نمودند و توانستند از موقعیت ویژه هر دو مسجد در ساخت بناهای این دوره بهره‌بردار شوند. مسجد جامع دوره سلجوقی که به لحاظ قرار داشتن در جنوب شهر و در مکانی که نزدیک به آرامگاه توران‌شاه سلجوقی بود که جنبه اعتقادی و زیارتی برای مردم داشت و همچنین به دلیل نزدیکی به دروازه جنوبی شهر، در دوره صفوی همچنان مورد توجه بود، اما مسجد اصلی شهر همان مسجد جامعی بود که در دوره مظفریان حدود سال ۷۵۶ هجری در کنار دروازه شرقی شهر ساخته شده بود و موقعیت آن به گونه‌ای بود که از سمت غربی نیز دسترسی آسانی به دروازه غربی یعنی سلطانی داشت و از سوی دیگر با دروازه شمالی نیز ارتباط آن از طریق راهی مورب اما مستقیم به سهولت انجام می‌گرفت (نقشه ۵).

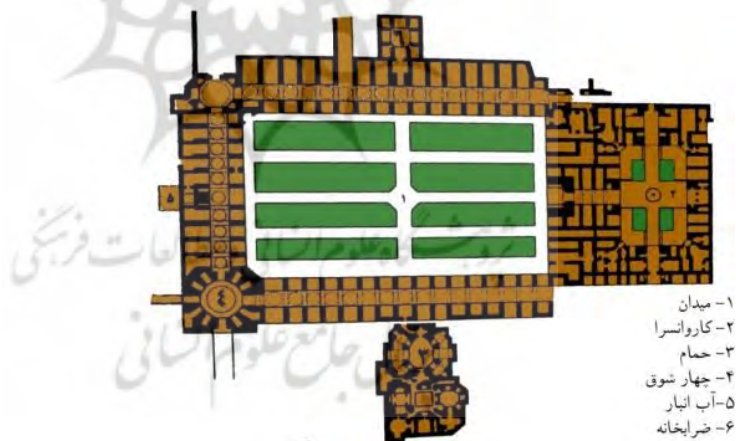

نقشه ۵: نقشه مسجد جامع کرمان (کیانی، ۱۳۷۶: ۳۰).

۲- ۴-۴. میدان

میدان گنجعلی خان با نقشه مستطیل و در مکانی ساخته شد که پیش از آن به صورت مکانی نیمه-مخروبه بود. این پرسش مطرح است که آیا پیش از این، جای آن نیز به صورت میدان بوده است؟ اگر به همین شکل نبوده، شواهد حاکی از آن است که دست کم وجود میدانی با مغازه‌هایی عمدتاً مخروبه در پیرامون آن محتمل به نظر می‌رسد. حافظ ابرو (حافظ ابرو ۱۳۷۸: ۲۰۵) در اواسط دوره تیموری از ویرانه‌هایی یاد می‌کند که در اثر جنگ در کرمان در زمان حکومت شاهرخ صورت گرفته بود و باقی‌مانده همین خرابه‌ها بعدها تبدیل به میدان شد، برای ساخت میدان، در آغاز دکان‌ها و حجره‌ها را خریداری کردند: در بیان آنکه نواب مومی‌الیه، گنجعلی خان، در میدان بلده شهر کرمان، دکاکین و دکانچه‌ها و خان‌ها و قطعات اراضی حوالی میدان از بازاریان خریداری نموده، عمارات و ابنیه و خانه‌ها و دکاکین را منهدم و هموار ساخته (باستانی پاریزی، ۱۳۶۸: ۹۲). آنچه که بعدها مجموعه گنجعلی خان نام گرفت، شکل‌گیری بناهای پیرامون بود که شامل: مسجد، حمام، مدرسه (کاروانسرا)، آب انبار، و بازار بود.

نقشه ۶: نقشه مجموعه گنجعلی خان و موقعیت بناهای پیرامون (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۳۲۸).

محل میدان به گونه‌ای بود که دسترسی آن را به صورت خطی ممتد به مسجد جامع در بخش شرقی شهر تسهیل می‌کرد و از سمت شمال و جنوب با دروازه‌های اصلی شهر مرتبط بود. مسیرهای دسترسی به مجموعه‌ی گنجعلی خان از طریق مسیرهای گوناگون صورت می‌گرفته است، از سمت شرق از دروازه مسجد و خطی که مسیر بازار در آن راستا کشیده شده بود، در ادامه به

میدان می‌رسید. از سمت جنوب نیز از دروازه ریگ آباد به سمت چهارسوق گنجعلی خان و نزدیک میدان خط عبوری وجود داشت که بعدها در زمان شاه عباس دوم این خط سیر به صورت بازاری بر پیرامون آن ساخته شد.

این میدان آغاز یک سری از ساخت و سازهایی بود که تقریباً تا هشتاد سال پس از آن نیز ادامه داشت. هرچند که روند ساخت این میدان که از نظر امکانات رفاهی دارای تمرکز و دسترسی خوبی بود، سبب انتقال مراکز جمعیتی از دیگر نقاط شهر به این بخش شد و گسترش نهادهای موازی مانند تجارت و ایجاد بناهای جدیدتر در این بخش از شهر گشت؛ درحالی که مسجد جامع در راستای بازار قرار داشت، اما سیر ساختاری احداث میدان نشان از گسترش شهر در این بخش از غربی‌ترین مسیر شهری داشت. ابعاد فیزیکی این میدان محصور درخور یک شهر متوسط و یک ایالت متوسط بود الگوی کلی این میدان، میدان شاه اصفهان بود که با ابعادی بزرگتر و چند سال پیش‌تر از این میدان، ساخت آن آغاز شده بود. «مشیزی» معمار بیشتر بناهای گنجعلی خان را معمار عبدالله نام برده و نوشته است که «استاد عبدالله» بنا یگانه دهر، اکثر عمارات خان به اهتمام او، در فن چیلانگری و پیکان‌گری ماهر بود (مشیزی، ۱۳۶۹: ۱۸۴). البته بر کتیبه سردر مدرسه یا کاروانسرای گنجعلی خان، از استاد معمار سلطان محمدزیدی نام برده شده است.

میدان گنجعلی خان، تنها در مقیاسی کوچکتر بازآفرینی نقطه کانونی در شهرسازی ایرانی بود که طی سده‌ها مورد توجه قرار داشت و پیشینه بلافصل آن میدان شاه اصفهان و پیشتر از آن میدان صفوی در قزوین بود. این میدان از سویی هم با میدان علاف‌ها در شهر سنندج که در تاریخ ۱۰۴۶ هـ ق ساخته شده قابل مقایسه است (زارعی، ۱۳۸۷: ۳۱-۴۹). ساخت میدان بخشی از طرح بلندپروازانه گنجعلی خان بود، اینکه آیا ساخت این مجموعه الگویی کوچک از مجموعه صفویه اصفهان بوده است و نسبت به آن تأخر زمانی دارد، یا اینکه مقدم بر مجموعه نقش جهان است هنوز در پرده ابهام قرار دارد. تاکنون تاریخ دقیق آغاز ساخت و پایان مجموعه نامعلوم است.

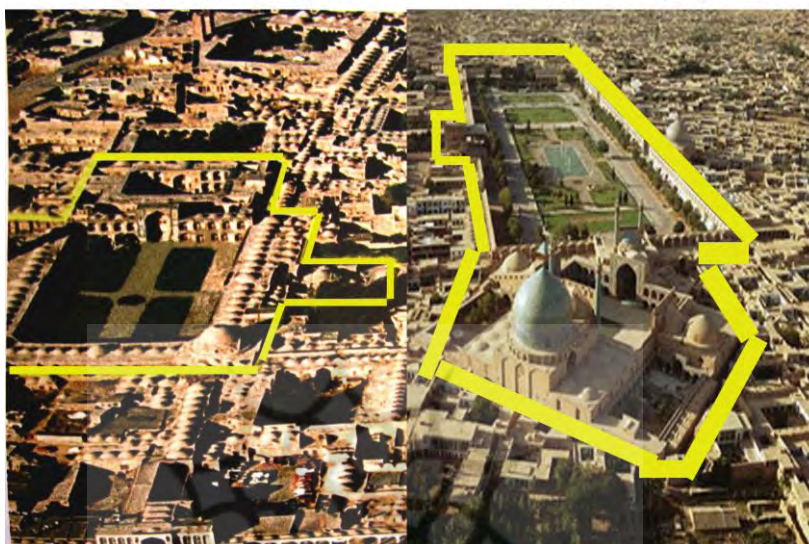
شیلا کنبی (۱۳۸۶: ۱۱۵) که انتصاب گنجعلی خان به عنوان حاکم کرمان را به سال ۱۰۰۰ هجری نسبت می‌دهد، معتقد است که ساخت مجموعه گنجعلی خان تا سال ۱۰۰۷ هجری به پایان رسید. همین منبع آغاز به ساخت برخی از بناهای نخستین میدان نقش جهان اصفهان را ۹۹۹ هجری (۱۵۹۰ میلادی) می‌داند (همان: ۹۴). گلمبک (۱۳۸۵: ۱۵۸) هم معتقد است که ارتباط

گنجعلی خان با دربار اصفهان زیاد بود و بدون شک مجموعه ساخته شده، الهام گرفته از بارگاه شاهنشاهی شاه عباس بوده است. پیرنیا (۱۳۷۸: ۳۲۷) تاریخ ساخت بناهای گنجعلی خان را بین سال های ۱۰۰۵ هجری تا ۱۰۳۴ هجری می داند، اما وزیری (۱۳۷۵: ۶۲۸)، تاریخ نویس دوره قاجاری، در کتاب خود آورده است؛ که در سنه هزار و سی و یک، گنجعلی خان از حکمرانی کرمان معزول و به حکومت قندهار منصوب گردید. باستانی پاریزی (۱۳۶۸: ۱۰۶) تاریخ وقف نامه گنجعلی خان را رجب سال ۱۰۲۴ هجری (۱۶۰۵ م) می داند که احتمالاً بناهای این مجموعه در این دوره به اتمام رسیده بوده است، اما باز ابهامی باقی می ماند و آن تاریخ آغاز ساخت این مجموعه است. شاید اگر تاریخ دقیق هر یک از دو مجموعه را بدانیم، روند ساخت و اقتباس الگوی شهری دوره صفوی بر ما روشن شود. شباهت های هر دو میدان به هم زیاد است، هر چند که مجموعه گنجعلی خان از لحاظ هنری و معماری و ابعاد به پای میدان نقش جهان اصفهان نمی رسد، اما هر دو میدان دارای سبک معماری مشترکی هستند، به جای میدانی کهن تر ساخته شده اند، دارای طرح مستطیلی و بازار، مسجد، حمام، مدرسه یا کاروانسرا نیز هستند.

به نظر می رسد که هر دو این بناها از ساختارهای سنتی پیشین تأثیر پذیرفته و تمرکز شهری را به سوی خود جلب نموده اند. هر دو میدان در صدد انتقال ساختارهای سیاسی و اقتصادی به سمت مکان جدیدتر هستند، نیز هر دو مکان به دور شدن از مکان پرجمعیت پیشین، یعنی مسجد جامع قدیمی تمایل دارند. اغلب میدانها به ویژه در بافت طراحی شده مکتب اصفهان، رو به رون (راسته) اصفهان دارند تا بتوانند از حداکثر فضای مطبوع برای ایجاد آسایش در این فضای شهری بهره ببرند (اهری، ۱۳۸۰: ۳۶۰). یک ویژگی مهم شهرسازی دوره شاه عباس این بود که وی در صدد تخریب شهر کهن نبود، شهر نو از جایی آغاز می شد که اصفهان کهن پایان می یافت، طرح جدید در زمین باز و دور از مشکلات شهر کهن پیاده شد (سیوری، ۱۳۶۳: ۱۴۵). شهر کرمان اما در جای میدان قدیمی شهر و با صرف هزینه کلان خرید ابنیه و دکان هایی که پیرامون میدان دوره تیموری بودند، ساخته شد و طبعاً بخشی از میدان دوره صفوی و بناهای پیرامون آن در بافت سنتی شهر ساخته شدند (تصویر ۱).

میدان گنجعلی خان کرمان

میدان نقش جهان اصفهان

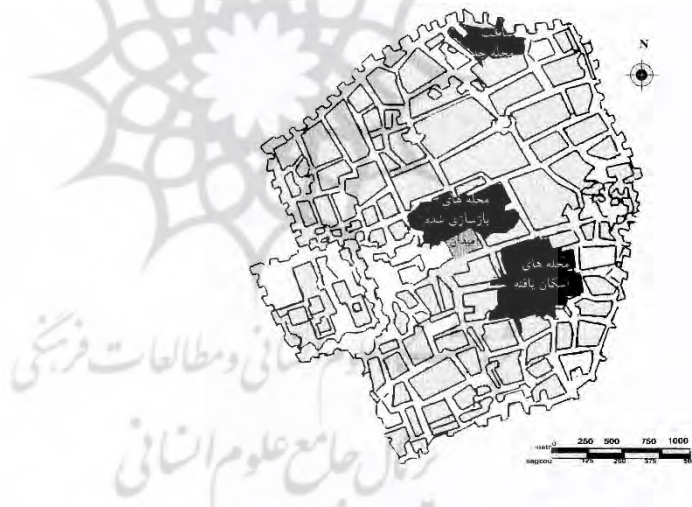

تصویر ۱: موقعیت میدان نقش جهان اصفهان و میدان گنجعلی خان و ارتباط با بناهای پیرامونی (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

۲-۵. ساختار کالبدی-فضایی

محله‌های شهر کرمان در دوره صفوی با توجه به درگیری‌های طایفه‌ای تقسیم بندی شده بودند، این درگیری‌ها بین دو طایفه نعمتی و حیدری شکل گرفته بود، مشیزی مبنای تقسیم‌بندی محله‌ها را بازار می‌داند (ر.ک: مشیزی ۱۳۶۹: ۳۸۹)؛ یعنی سمت شرق بازار مربوط به یک فرقه و غرب بازار را به فرقه‌ای دیگر مربوط می‌داند. این بازار به نام بازار خواجه مشهور بوده است و از سمت شرق به محله تل شهر و از سمت غربی به محله پای کتنگ و قطب‌آباد منتهی می‌شده است که در ادامه به میدان گنجعلی خان می‌رسیده است، سپس در امتداد به سمت جنوب به مسجد ملک ختم می‌شده است که فرقه نعمتی در سمت غربی و فرقه حیدری در سمت شرق بازار قرار داشته‌اند، محله‌هایی که پیش از دوره صفویه در واقع استخوان‌بندی شهر کرمان را تشکیل می‌دادند عبارت بودند از: محله «شاه‌عادل» در جنوب شهر، محله «مسجدملک» در کنار محله شاه‌عادل، محله «پای-کتینگ» در شمال مجموعه گنجعلی خان، محله «بازارقلعه» در جنوب شهر، محله «قطب‌آباد» در شمال شرق مجموعه گنجعلی خان، محله «مردکان» در شمال شهر و نزدیک به دروازه «گبری»،

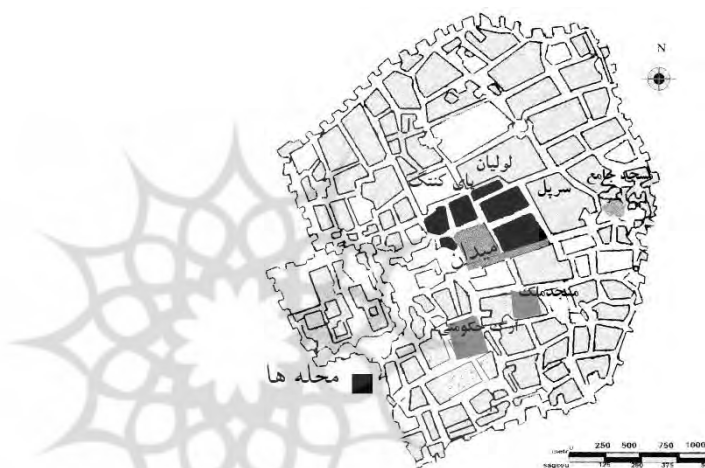
محلۀ «بازارخواجه» در شمال شهر، محلۀ «زرتشتیان» در شمال شهر و بیرون حصار شهر، محلۀ «کولی‌ها» (به لهجۀ کرمانی لولی‌ها) در شمال غرب مجموعه گنجعلی‌خان. در دورۀ صفویه در پیرامون مرکز شهری که گنجعلی‌خان به وجود آورده بود محله‌ها تغییر و تحولات قابل توجهی یافتند؛ سه محله در شمال مجموعه گنجعلی‌خان بازسازی شدند. محله سر تل یا سر پُل در شمال شرق مجموعه (شمال بازار اختیاری)، محله لولیان در شمال (در وقفنامه گنجعلی‌خان، موقعیت این محله را نزدیک به کاروانسرای گنجعلی‌خان در شرق میدان ذکر شده و آن را محله‌ای «من محلات جدید شهر کرمان» نام برده‌اند) (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۸: ۱۲۸). در دورۀ قاجار به محدوده پشت مجموعه ابراهیم‌خان تا مجموعه حاج آقا علی را کوی لولیان می‌گفتند. محرابی کرمانی (۱۳۸۳: ۱۲۳ و ۱۳۰) نیز موقعیت این محله را در همین مکان ذکر نموده و محله پای گُتنگ در شمال غربی مجموعه در وقفنامه گنجعلی‌خان از این محله در شمال بازار مسگری نام برده شده که بخشی از این تحولات بودند (نقشه ۷).

نقشه ۷: تغییرات محله‌های کرمان در دورۀ صفوی بر اساس وقفنامه گنجعلی‌خان و تذکرۀ مشیزی (منبع نگارندگان، ۱۳۹۱).

در راستای نوسازی شهر، هزینه‌های مالی زیادی برای بازسازی و ایجاد محله‌های جدید بر دوش گنجعلی‌خان بوده است، زیرا وی مجبور بود برای نوسازی محله‌ها، خانه‌ها و مغازه‌ها، زمین‌ها و مکان‌های مخروبه را خریداری و بناهای جدید بسازد. در وقف‌نامه به جز مکان‌های وسیع مخروبه،

از خرید حدود ۳۶ خانه و حدود ۱۰۰ مغازه نام برده شده که بعضاً دو طبقه بوده‌اند. در همین رابطه می‌توان به خرید زمین‌هایی اشاره نمود که برخی از آن‌ها تا ۳۰۰ ذرع بودند و یا از خرید زمینی معادل سی قصب (هر قصب ۵ در ۵ متر مربع) نام برده شده است. همه این موارد حکایت از ساخت و سازهای گسترده و سامان‌دهی امور شهر در بخش غربی شهر و شمال مجموعه صفوی شهر دارد، که نقش بازسازی در محله‌ها و تغییرات بنیادین در آن‌ها به مراتب چشمگیر بوده است (نقشه ۸).

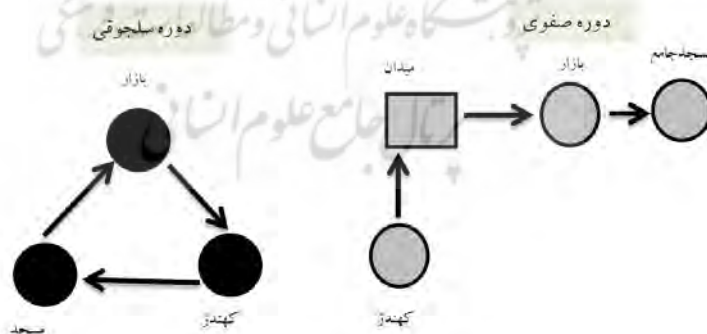
نقشه ۸: بخشی از محله‌های ایجاد شده و موقعیت آنها نسبت به میدان گنجعلی خان (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۱).

علاوه بر این محله‌ها در شمال و جنوب شهر نیز محله‌ها تغییر و تحول یافتند. محله مردگان (مزدگان ۱۹) در کنار دروازه شمالی شهر «اطراف و اکناف دروازه و خندق شهر» توسط جماعت شاهسون ساخته شد (نگاره ۷). این محله از سمت شمال به محله زرتشتیان می‌رسیده است و فاصله که ما بین شهر و محله مجوسان بود، اکنون به امکانه و بیوت مشحون است (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۷۷). در جنوب شهر نیز محله‌ای با نام حُسناباد ساخته شد. «مشیزی»، تاریخ‌نویس معاصر صفویه، می‌نویسد:

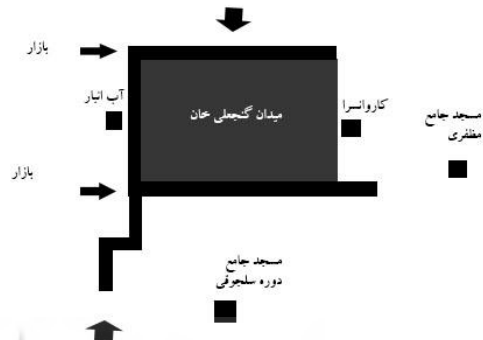
«و در این سال (حکمرانی عباس قلی خان) اکثر مردم از جانب جنوبی مسجد جامع مظفری، الی قریب به مزار ملک توران‌شاه سلجوقی که به ملک عادل مشهور است، رغبت به ساختن بیوت و

امکنه نمودند، و چون بنای عمارت آن محله را حسن نموده، آن محله به حُسناباد شهرت نمود و الحال نهایت آبادی در آن محله است.» (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۷۶)

روند ساخت مجموعه گنجعلی خان بر این بازسازی‌ها در جنوب مجموعه و به سمت مزار ملک-توران شاه سلجوقی تأثیرات بسزایی داشته است؛ زیرا با ساخت مجموعه، شهر در این بخش به رونق سابق خود بر می‌گردد. در کاوش‌هایی که برای یافتن سفال‌های دوره صفوی در این بخش از محله صفوی صورت گرفت (جنوب مسجد ملک) بر طبق نقشه ارائه شده از مکان‌های کاوش شده، سفال‌های زیادی با حاشیه سیاه مربوط به دوره شاه‌عباس پیدا شدند (گلمبک، ۱۳۸۵: ۱۶۱). انتخاب این بخش از شهر در جزء تجدید و احیای مجدد شهری توسط گنجعلی خان، دارای چند علت مهم بوده است: نخست آنکه به علت جابجایی جمعیتی در زمان مظفریان با ساخت مسجد جامع در شرق و مسجد پامنار در شمال شرق، مردم تمایل داشته‌اند که مجدداً در نزدیکی مزار توران شاه که مکان مقدسی بوده و هم به علت نزدیکی به مسجد ملک (که شاید مسجد جامع کرمان تا پیش از ساخت مسجد جامع مظفری بوده است) اسکان پیدا بکنند، دوم اینکه نوسازی مکان‌ها و محله‌های نزدیک به میدان گنجعلی خان از اولویت‌های بازسازی و گسترش شهری بوده است. بازسازی‌های جنوب مرکزی شهر (محله‌های پیرامون مسجد ملک) پس از محوطه‌ی میدان و بناهای پیرامون آن شکل گرفته است. این انتقال جمعیتی و احیای مجدد محله‌ها بخشی از تغییرات بلندپروازانه و طولانی مدتی بود که در اثر تمرکز امکانات رفاهی قابل پیش‌بینی بود و گسترش شهر را در این زمان به سمت غرب توجیه می‌کرد. (طرح‌های ۱ و ۲؛ نقشه ۹ و تصویر ۳).

طرح ۱: تغییرات عناصر کالبدی اصلی شهر در دوره صفویه نسبت به دوره سلجوقی (منبع نگارندگان، ۱۳۹۱).

طرح ۲: میدان گنجعلی خان، کانون مرکزی شهر و قرارگیری عناصر مهم شهر در راستای آن (منبع نگارندگان، ۱۳۹۱)

نقشه ۹: عناصر اصلی شهر در دوره صفوی و ارتباط فضایی این عناصر با یکدیگر، بر اساس مهریار و دیگران (نگارنده ۱۳۹۲)

تصویر ۳: محدوده عناصر اصلی شهر در دوره صفویه بر روی تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۱)

۳. نتیجه گیری

در دوره صفوی شهر، تغییرات گوناگونی را تجربه کرد که در روند رشد شهر در این دوره و دوره‌های بعد تأثیرات فراوانی به جای گذاشت. برایندهای تغییرات کلی که گنجعلی خان در بافت سنتی شهر (پیش از صفوی) به وجود آورد، در واقع بخشی از رنسانس و تغییراتی بود که در دوره صفوی در زمینه طراحی و شکل‌گیری شهرهای نوین صورت گرفت. الگوبرداری و نیز پیگیری مصرائه گنجعلی خان در اجرای طرح بزرگ خود که از آن به «شهر نو» نام برده است، در طراحی و ساخت شهر کرمان مبدأ تحولات بسیاری شد که حاکمان بعدی دوره صفوی در کرمان از آن بهره بردند، در واقع در این دوره ساختار ارتباطی شهری که پیش از این بیشتر به صورت شمالی- جنوبی بود؛ به غربی- شرقی تغییر پیدا کرد، تراکم بازسازی محله‌ها در پیرامون مجموعه گنجعلی خان، به ویژه «شمال شهر نو» چشمگیرتر بود، حدود چهل سال بعد این تراکم ساخت و ساز در جنوب مجموعه و نزدیک به راه ارتباطی جنوب به سمت مجموعه گنجعلی خان و نیز نزدیک به ارگ حکومتی شکل گرفت.

ساخت بازار شرقی - غربی که در دوره شاه‌عباس یکم و در زمان حکمرانی گنجعلی خان صورت گرفت، نشان از طرح تغییرات بسیار گسترده و بلندمدت در ایجاد شهری جدید بود که با ساخت مجموعه گنجعلی خان، روند این تحولات، آغاز شده بود. دلیل این ساختار هدفمند و برنامه‌ریزی شده را در گسترش شهر در دوره صفوی، می‌توان از گفته گنجعلی خان در وقف‌نامه‌ای که به وی منتسب است فهمید، زیرا وی از فرایند تغییرات شهری در پایان ساخت و سازهایش، به عنوان «شهرنو» یاد می‌کند؛ شهری که بر طبق تعاریف و نوشته‌های هم‌زمان و آثار باقیمانده از آن دوران، همه‌ی اصول مورد نیاز طرح بلندمدت و تحولات گسترده شهری را در خود داشته است. در واقع با ساخت این مجموعه یا همان شهر نو، هسته مرکزی شهر، به بخش غربی شهر منتقل شد، یک طرح سنت‌شکن (نسبت به تقسیم فضایی مکان‌ها در شهرهای اسلامی پیش از آن) اما با جهانی‌بینی و دقت اندیشه مدرن، که دارای تأسیسات اداری، دینی، اقتصادی و عام‌المنفعه بود. بخش عمده بازار جنوبی - شمالی که در دوره شاه‌عباس دوم در جنوب شهر تا مجموعه گنجعلی خان و در نیمه جنوبی شهر ساخته می‌شود، در راستای تحولات شهر نو و نیازهای رو به رشد شهر در این دوره است و سبب تمرکز ابنیه رفاهی و تجاری در پیرامون این بازار شد، این ابنیه متقابلاً سبب جذب عده زیادی از مردم (از محله‌های شمالی و شرقی) و زندگی در پیرامون این مکان‌ها، به‌ویژه در پیرامون مجموعه گنجعلی خان گردید. در زمان شاه‌عباس دوم نیز به ساخت مجموعه‌ها در پیرامون ارگ حکومتی یعنی در جنوب شهر کهن نیز توجه شد و طبیعتاً همین مجموعه که شامل بازار و کاروانسراها بود، از دلایل ازدحام و اسکان بخشی از مردم شد. احداث این بناها در جنوب مجموعه گنجعلی خان اهمیت داشت، زیرا مسیر تجاری جنوبی را مستقیم به مجموعه تجاری گنجعلی خان متصل و از آنجا ارتباط مستقیمی با شرق شهر برقرار می‌کرد.

کتابنامه

- اهری، زهرا. (۱۳۸۰). *سبک اصفهان در شهرسازی*. تهران: دانشگاه هنر.
- *بازار ایرانی تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران*. (۱۳۸۸). تهران: جهاد دانشگاهی.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۸). *گنجعلی خان*، تهران: اساطیر.
- پاتینجر، هنری. (۱۳۴۸). *سفرنامه پاتینجر*. ترجمه شاپور گودرزی. تهران: کتابفروشی دهخدا.

- پوراحمد، احمد. (۱۳۷۶). **جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان**. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۷). **سبک‌شناسی معماری ایرانی**. چاپ سوم. تهران: سروش.
- حافظ ابرو. (۱۳۷۸). **جغرافیا**. تصحیح صادق سجادی. چاپ دوم. تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). **سفرنامه**. ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۸۷). «بازار و میدان علاف‌های شهر سنج» **مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی**. شماره ۴-۱۸۶، دوره ۵۹، صص ۳۱-۴۹.
- سیوری، راجر. (۱۳۶۳). **ایران عصر صفوی**. ترجمه احمد صبا. تهران: کتاب تهران.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۵). **مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران**. تهران: نشر آبی.
- کنی، شیلا. (۱۳۸۶). **عصر زرین هنر ایران**. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۶). **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**. تهران: سمت.
- سایکس، سر پرس. (۱۳۳۶). **۵۵ هزار مایل در ایران**. ترجمه حسین سعادت‌نوری. تهران: ابن‌سینا.
- گلمبک، لیزا. (۱۳۸۵). «صنعت سفال صفویه کرمان». ترجمه فریبا کرمانی. **فصلنامه علمی، فنی و هنری اثر**. شماره ۴۰ تا ۴۱، صص ۱۵۱-۱۶۷.
- محرابی کرمانی، سعید. (۱۳۸۳). **تذکره الاولیا یا مزارات کرمان**. به کوشش حسین کوهی کرمانی. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- محمدابن ابراهیم، خبیصی. (۱۳۴۳). **سلجوقیان و غز در کرمان**. تصحیح باستانی پاریزی. تهران: کتاب فروشی طهوری.
- مشیزی، میرزا محمدسعید. (۱۳۶۹). **تذکره صفویه**. مقدمه تصحیح و تحشیه: محمدابراهیم باستانی-پاریزی. تهران: نشر علم.
- منشی کرمانی، خواجه محمد امین. (۱۳۹۱). **جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری**. تصحیح علی نیکپور. کرمان: انتشارات مرکز کرمان‌شناسی.
- مهریار، محمد؛ شامل، فتح‌الله‌یف؛ فخاری تهرانی، فرهاد؛ قدیری، بهرام. (۱۳۷۸). **اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار**. تهران: سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه شهید بهشتی.

References

- Ahari, Z. (2002). *Isfahan style in urban design*. Tehran: Honar University. (in Persian)
- Bastani Parizi, M. (1990). *Ganj Alikhan*. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Canby, Sh. (2008). *Golden age Of Persian Art*, (H. Afshar. Trans.). Tehran: Markaz. (in Persian)
- Golombek, L. (2007). Kerman Safavid pottery industry. (F. Kermani. Trans). *Athar Journal*, No. (40-41), 151-167. (in Persian)
- Hafez Abrou, Sh. (2000). *Geography*. (S. Sajjadi. Rev). Tehran: Miras-e Maktoub (Written Heritage). (in Persian)
- Khabisi, M. E. (1965). *Seljuks and Oghuz in Kerman*. (M. Bastani Parizi. Rev.). Tehran: Tahouri. (in Persian)
- Khanykov, N.V. (1997). *Travel literature*. (A. Yaghmaei. A. Bigonah. Trans). Mashhad: Astan-e Quds-e Razavi. (in Persian)
- Kiani, M. H. (1998). *History of Persian architecture in the Islamic period*. Tehran: SAMT. (in Persian)
- Mashizi. M. M. (1991). *Safavid Tazkerah*. (M. Bastani Parizi. Rev.). Elm. (in Persian)
- Mehrabi Kermani, S. (2005). *Tazkerat al-Awliya or the shrines of Kerman*. (H. Kouhi Kermani. Rev.). Kerman: Kermanshenasi. (in Persian)
- Mehryar, M. , Fathollayev, Fakhari Tehrani, F. & Ghadiri, B. (2000). *Pictural documents of Persian cities in the Qajar period*. Tehran: Shahid Beheshti University, Cultural Heritage Organization. (in Persian)
- Monshi Kermani, M. (2013). *Geography of Kerman province in Nasserî era*. (A. Nikpour. Rev.). Kerman: Kermanshenasi. (in Persian)
- Pirnia, M. k. (2009). *Stylistics of Persian architecture*. Tehran: Soroush-e danesh. (in Persian)
- Pottinger, H. (1970). *Travel literature*. (S.Goudarzi, Trans). Tehran: Dehkhoda. (in Persian)
- Pourahmad, A. (1998). *Geography and functions of Kerman Bazar: Kermanshenasi*. (in Persian)

- Samei, N. & Ghasemi, B. (2010). *Persian Bazar: An experience in documenting Iranian Bazar*. Tehran: Jahad-e daneshgahi. (in Persian)
- Savory, R. (1985). *Persian in Safavid era*. (A. Saba. Trans). Tehran: Ketab-e Tehran. (in Persian)
- Soltanzadeh, H. (1987). *Introduction to the history of the city and urbanization in Persian*. Tehran: Abi.
- Sykes, P. M. (1958). *Ten thousand miles in Persia*. (H. Sa'adat Noori. Trans.). Tehran: Ebn-e Sina. (in Persian)
- Zare'i, M. (2009). Bazar and Allaf Square of Sanandaj city. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*. 186-4 (59), 31-49. (in Persian)

